

”מזל שמחמוד דרוויש מת לפני שראה את הדף הזה”: השיח הפנים-ערבי בדף הפייסבוק ”תרשום! אני ערבי”

הילה לוינשטיין-ברקאי

עלייתם של מדיה חדשים ושל רשתות חברתיות בפרט עוררה עניין רב באפשרויות הטמונות בהם לקבוצות מיעוט המודרות ממוקדי הכוח ההגמוניים. בעשורים האחרונים בחנו מחקרים רבים את השימוש של קבוצות מודרות בפלטפורמות דיגיטליות – בלוגים, פורומים או קבוצות פייסבוק – ומצאו שפלטפורמות אלה משמשות כמרחבי פעולה לציבורי נגד (Counterpublics), דהיינו זירות שיח שבהן חברי קבוצת השיח מגבשים פרשנויות אפוזיציוניות לזהויותיהם וצורכיהם (Fraser, 1992).

מחקרים אלה עמדו, בין היתר, על פעולותיהם של ציבורי נגד דיגיטליים כגון תנועות מחאה של שחורים (#BlackLivesMatter) ונשים (#MeToo), וחשפו את אופני ההבניה של שיח פוליטי ברשת. עם זאת מרבית הספרות בתחום עסקה בתיאור הפרקטיקות השיחניות של חברי הקבוצה (Kavada & Poell, 2021). המשמעות שמייחסים ציבורי הנגד לחבריהם, לעומת זאת, כמעט ולא נחקרה, אף שחשיפתו של המשא ומתן הפנימי על התהוותם עשויה לשפוך אור על מימוש מטרותיהם של ציבורי הנגד הדיגיטליים בהבנייתן של זהויות קולקטיביות.

אני מבקשת למלא היעדר זה באמצעות מקרה הבוחן של דף הפייסבוק ”תרשום! אני ערבי”¹, המשמש ככמה לציבור הנגד של המיעוט הערבי בישראל. המחקר ילכ בין שתי שיטות: (1) ניתוח תמטי של תגובות הגולשים הערבים בדף; (2) ראיונות עם משתתפי הדף. השילוב בין שיטות אלה יחשוף כיצד אזרחים ערבים תופסים את המרחב הדיגיטלי ואת הזהויות הטמונות בו.² ניתוח המשא ומתן הזהותי בדף יסייע להבין את התועלת שבציבורי נגד כמו גם את מגבלותיהם.

מרחב ציבורי ומרחבי נגד

המושג ”מרחב ציבורי” שטבע יורגן הברמאס (Habermas, [1962] 1991), עורר דיון אקדמי ער שבמסגרתו נמתחה עליו ביקורת, בעיקר על התפיסה שהמרחב הציבורי הוא שוויוני ופתוח. הטענה העיקרית בספרות הייתה כי מעולם לא הייתה גישה שווה אל המרחב הציבורי הבורגני וממילא לא נשמעו בו כל הקולות או סגנונות התקשורת (Calhoun, 1992). כחלופה רעיונית הוצגה ”גישה מרובת מרחבים ציבוריים” (Asen,

2000, p. 425), המדגישה את הדרכים שבאמצעותן יצרו לעצמן קבוצות מודרות קהילות שיח או "מרחבים ציבוריים מזעריים" (Thorsen & Sreedharan, 2019), שבהם הם יכלו לצקת משמעות לחוויותיהם ולאתגר ערכים ונורמות דומיננטיים.

החוקרת הפמיניסטית ננסי פרייזר (Fraser, 1992) מתחה את אחת הביקורות המרכזיות על התפיסה של הברמאס. היא טבעה את המושג "ציבורי-נגד משניים" (Subaltern Counterpublics) וכיוונה למרחבים חלופיים שמטרותיהם מוגדרות באמצעות התנגדות למרחב הציבורי הדומיננטי. ציבורי הנגד מתגבשים על פי רוב בתגובה להדרה חברתית ומייצגים את מאבקה של הקבוצה המודרת למצוא את מקומה במרחב הציבורי (Fraser, 2002; Warner, 2002; Toepfl & Piwoni, 2015; Nuernbergk, 2015; 1992). מכאן שציבורי נגד ממלאים תפקיד כפול: "מצד אחד, הם מתפקדים כמרחבים של נסיגה והתארגנות מחדש; מצד שני, הם מתפקדים גם כבסיסים ומגרשי אימון לפעילויות תסיסה המכוונות לציבורים רחבים יותר" (Fraser, 1992: 124). פלוריאן טופל ואניק פיווני מגדירים תפקידים אלה במונחים של אוריינטציה: ציבורי נגד שמטרותיהם מכוונות כלפי פנים (Inward-oriented goals) מבקשים לגבש את זהות הקבוצה, צרכיה ומניעיה החלופיים; תהליך זה מושג לרוב במרחבים תקשורתיים מבודדים ובטוחים. לעומת זאת ציבורי נגד שמטרותיהם מכוונות כלפי חוץ (Outward-oriented goals) מבקשים לפרק ולשנות מבנים קונסנזואליים בציבורים דומיננטיים (Toepfl & Piwoni, 2018, p. 4).

התפשטותם של מדיה חדשים בכלל ושל רשתות חברתיות בפרט פתחה לפני קבוצות מודרות אפשרויות חדשות למימושן של שתי מטרות אלה. ראשית, באמצעות סיפוק מרחבים מקוונים לדיונים ציבוריים מאפשרת רשת האינטרנט מגוון אפשרויות לתקשר, להתארגן ולייצר פרשנויות חלופיות לאירועים ולסדרים חברתיים קיימים (Gleiss, 2015; Kuo, 2018; Moernaut et al., 2022; Sobieraj, 2018). שנית, האופי הפתוח והלא מתווך של רשת האינטרנט מאפשר לקבוצות מודרות לשכתב נרטיבים דומיננטיים ולאתגר כוח ממסדי (Bimber & de Zúñiga, 2020; Poell, 2014).

במילים אחרות, עם צמיחתן של טכנולוגיות חדשות לא רק המרחב הציבורי התרחב לחלל הווירטואלי, אלא גם מרחב הנגד הציבורי. כתוצאה מכך התפתחה ספרות ענפה שבוחנת את התהוותם והתפתחותם של ציבורי נגד דיגיטליים בעשורים האחרונים (Geiger, 2016; Jackson & Foucault Welles, 2015). ספרות זו בוחנת את הדרכים המאפשרות את צמיחתם של ציבורי נגד במרחב המקוון, בעיקר באמצעות תכונותיהם של מדיה חדשים, כגון קישוריות ואינטראקטיביות (Xu, 2020). חלק ניכר מהם מתרכז בשימוש שעושות קבוצות מודרות ברשתות חברתיות כדי להפיץ נרטיבים מנוגדים לשיח ההגמוני.

לדוגמה, סטיין אקרט וקליאני צ'דהה (Eckert & Chadha, 2013) ערכו ראיונות עם בלוגרים מוסלמים בגרמניה וחשפו מה היו דרכי השיח ששימשו אותם כבלוגים להגדרה עצמית ולאתגור השיח החברתי הדומיננטי על מהגרים. שרה ג'קסון וברוק פוקו וולס

(Jackson & Foucault Welles, 2016) בחנו את השפעתו של ההאשטאג #Ferguson, אשר יצרו שחורים בפרגוסון, מיזורי, בעיצוב דיונים על נושאים הקשורים בגזע, שיטור, משילות וצדק. בדומה לכך ניתחה טטיאנה לוקוט (Lokot, 2018) את השפעתה של תנועת #ЯНеБоюсьСказати (#לאמפחדתלומרזאת) האוקראינית על שינוי השיח החברתי באוקראינה בשאלת ההטרדות המיניות ומצאה שהיא תרמה לשינוי לחיוב.

כפי שאפשר לראות מדוגמאות אלה הספרות על ציבורי-נגד דיגיטליים מתמקדת בעיקר באסטרטגיות של השיח שקבוצות מודרות מאמצות או בתכנים שהן מייצרות כדי לאתגר את השיח הדומיננטי. אף שהמחקרים מספקים תובנות על התוצרים הגלויים של מאבקי זהות, הם כמעט אינם עוסקים בתהליכים הסמויים המנחים מאבקים אלה ומשפיעים על עיצובם. במילותיהם של אנסטסיה קוואדה ותומס פול, רוב המחקרים על ציבורי נגד דיגיטליים מתמקדים ”יותר בציבור כתוצר של תהליך ציבוריות מאשר בתהליך עצמו” (Kavada & Poell, 2021, p. 194). בדומה לכך טוענות קייטלין מנדס, ג’סיקה רינגרוז וג’סלין קלר ש”יש ברשותנו מחקר מועט שעוסק בשאלה איך עיסוק בהשטאגים באמת נראה ומרגיש [...] וממפה את החוויות של המעורבים בו” (Mendes, Ringrose & Keller, 2018, p. 237).

במחקר זה אני מבקשת לתת מענה מסוים להיעדר זה. לפיכך התמקדתי בתפיסותיהם של חברי הקבוצה את ציבור הנגד הדיגיטלי ובמשמעויותיו בתהליך הבניית הזהות הקולקטיבית. בכך יתרום המחקר להבנת תועלתו כמו גם מגבלותיו של המרחב המקוון ליצירת ”פרשנויות מתנגדות של זהויות, מניעים וצרכים” (Fraser, 1992: 67). שאלת המחקר הייתה: כיצד תופסים אזרחים ערבים את דף הפייסבוק ”תרשום! אני ערבי”?

הערבים אזרחי ישראל

על פי אומדני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, בסוף שנת 2021 היה שיעור הערבים אזרחי ישראל 21.1 אחוז (למ”ס, 2022) – המיעוט האתני הגדול ביותר במדינה. חרף זאת הרוב היהודי שולט ברוב המשאבים הפוליטיים והחומריים ומפלה את המיעוט הערבי בכל היבטי החיים, לרבות הדרתם ממוקדי הכוח הפוליטי, עמדות מפתח במוסדות המדינה, היררכיית השפות וגישה לתקציבים ציבוריים (Shomron & Schejter, 2021). במצב דברים זה אין זה מפתיע לגלות כי הערבים אזרחי ישראל חשים תסכול ומרמור, והאמון שלהם בממשלה, בצבא, בכנסת ובמוסדות עירוניים הוא נמוך מאוד (Hermann et al., 2018).

בניגוד חד לפסיביות הפוליטית שאפיינה את האוכלוסייה הערבית בשנותיה המעצבות של ישראל, החל מאמצע שנות התשעים מערער הציבור הערבי באסרטיביות על מבנה השלטון הישראלי. כתוצאה מתהליכי שינוי מרחיקי לכת בתודעה הלאומית של הערבים אזרחי ישראל וממוביליזציה לאומית הולכת וגוברת, חלקים גדולים בציבור הערבי

מוחים על ההדרה המתמשכת ודורשים שוויון זכויות אזרחי. בשני העשורים האחרונים פועלים תנועות פוליטיות וחברתיות ומוסדות אזרחיים להרחבת משמעותה של האזרחות הישראלית עבורם באמצעות דרישה לחולל שינויים במבנה המדינה הישראלית שיביאו לשוויון אזרחי ויבטאו באופן הולם את זהות האזרחים הערבים בציבור הישראלי (ג'מאל, 2005; לביא, 2016; רודניצקי, 2015). רובן המכריע של פעולות מחאה אלה התרחש במרחב הפיזי, למשל באמצעות מרכזים משפטיים, ועדות משותפות ומכוני מחקר (Agbaria & Mustafa, 2012), אולם בשנים האחרונות גילה הציבור הערבי את המרחב המקוון כזירה אלטרנטיבית להבעת דעות ורעיונות שאינה נזקקת לתיוכם של "שומרי הסף" ההגמוניים (Shomron & Schejter, 2021). אף שלא היו יוזמות שארגן מקור אחיד, אקטיביסטים ערבים-ישראלים פועלים בטוויטר, באינסטגרם, בפייסבוק, בבלוגים וביוטיוב בחיפוש אחר הגדרה עצמית חדשה (Abu-Kishk, 2018; Agbaria & Mustafa, 2012). באופן כללי השימוש ברשתות חברתיות נמצא במגמת עלייה בקרב הציבור הערבי-ישראלי. נכון לרבעון הראשון של שנת 2023, 73 אחוז מהציבור הערבי משתמש בפייסבוק על בסיס יומיומי, שישים אחוז באינסטגרם ו-46 אחוז בטיקטוק (איגוד האינטרנט הישראלי, 2023). ספציפית בהקשר של פעילות פוליטית ברשת, מסקר דעת קהל (N=580) שבחן את הפעילות התקשורתית של ערבים-ישראלים עלה כי 13 אחוז מהמשיבים הביעו דעה פוליטית באמצעות האינטרנט בשנה שקדמה לביצוע הסקר (ג'מאל וקוקבין, 2020). נתוני הסקר החברתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה משנת 2020, אשר השווה בין יהודים לערבים בשימוש באינטרנט, מצביעים על כך שהיקפי השימוש באינטרנט לטובת קבוצות דיון ורשתות חברתיות היה גבוה וזהה בשתי האוכלוסיות ועמד על 86 אחוז (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2020).

דף הפייסבוק "תרשום! אני ערבי"

כחלק מהתרחבות הפעילות הפוליטית הערבית אל הזירה המקוונת, הוקם בפברואר 2020 דף פייסבוק בשם "תרשום! אני ערבי", ניסיון חלוצי ליצירת במה לציבור נגד ערבי-ישראלי, כפי שיובהר להלן. הדף הוקם על ידי אזרחים ערבים בשיתוף עמותת "סיכוי-אופוק", ארגון משותף לערבים ויהודים לקידום שוויון ושותפות בין האזרחים הערבים והיהודים בישראל.³ שם הדף לקוח משירו של מחמוד דרוויש, ומטרתו להיות "במה לאזרחים ערבים שמספרים בקול ובלי התנצלות על מה זה להיות פה אזרח ערבי: מקרים של גזענות ואפליה, מענה להסתה, בלי פחד".⁴

בדף מוצגים סרטונים ופוסטים של אזרחים ערבים אשר משתפים את הציבור היהודי בישראל בתחושותיהם כאזרחים ערבים במדינה יהודית. בין הנושאים שהופיעו בסרטונים בתקופת המחקר היו תגובות שליליות שמעוררת שמיעת השפה הערבית במרחב הציבורי, למשל בעת נסיעה באוטובוס; קשיים של צעירים ערבים להתקבל ללימודים גבוהים; וסטיגמות ודעות קדומות על אזרחים ערבים כלפי הציבור היהודי. במילים אחרות,

הדף עונה על הקריטריונים של ציבור נגד דיגיטלי, שכן הוא מספק לקבוצה מודרת במה שבה אפשר לנסח פרשנויות מתנגדות לזהותה וצרכיה אשר מאתגרות את השיח ההגמוני (Fraser, 1992).

באופן ספציפי יותר, מאחר שהדוברים בסרטונים מדברים בעברית ולסרטונים מצורפות גם כתוביות בעברית, אפשר להגדיר את הדף כבמה ל”ציבור נגד עם אוריינטציה מוכוונת החוצה” (Outward-oriented counterpublic) במונחיהם של טופל ופיווני (Toepf & Piwoni, 2018). מנהלי הדף החליטו להסריט את הסרטונים בעברית “כי המטרה שלנו היא להשפיע. אנחנו רוצים להיאבק בדה לגיטימציה ובהסתה [...] ואנחנו רוצים להגיע לכלל הציבור, שלא מכיר ומבין את מה שלנו נראה מובן מאליו”⁵. נכון לזמן איסוף הנתונים למחקר, היו יותר מ-12,000 עוקבים לדף. כל סרטון או פוסט שהועלו עוררו בין עשרות למאות תגובות ממגיבים יהודים וערבים.

מתודולוגיה

שיטת המחקר היא איכותנית. המחקר האיכותני הוא מחקר תיאורי אשר שואב את נתוניו מן המערך הטבעי, ומהותו היא בחינת תופעה ו/או מגמה בסביבתה הטבעית ובאופן טבעי (שקדי, 2003). המחקר משלב ראיונות עומק עם משתתפי הדף וניתוח תמטי של תגובות גולשים לסרטונים שהועלו אליו. השילוב בין שני כלים אלה מאפשר לחשוף את תפיסות העומק של הציבור הערבי, לרבות האופן שבו נחוות משמעותו של הדף למאבק האזרחי של הציבור הערבי בישראל. בכך תורם המחקר להבנת התועלות והמגבלות של מרחב הנגד הדיגיטלי בעיני ציבור הערבים אזרחי ישראל.

ראיונות

הקשר עם משתתפי הדף נעשה באמצעות פייסבוק. בכל סרטון שהועלה לדף תויג/ה החשבון הפרטי של הדובר/ת בו. פניתי לכל משתתף/ת (27 במספר, בחודש פברואר 2020 שבו הוקם הדף ונאספו הנתונים למחקר) בהודעה פרטית שבה הצגתי את עצמי ואת המחקר, וביקשתי רשות לראיון/ה. לפנייה נענו 14 ממשתתפי הדף: שמונה גברים ושש נשים. הגיל הממוצע של המראיינים היה 27. 12 מהמראיינים גרים ביישובים ערביים ושניים בערים מעורבות. הראיונות נערכו באמצעות תוכנת Zoom בתקופת סגרי הקורונה. כל ראיון נמשך בין 35 ל-55 דקות. השאלות התמקדו בתפיסות המשתתפים את מעמד הציבור הערבי בישראל, במניעיהם להעלות סרטונים לדף, בתגובות שקיבלו לסרטונים אלה ממכרים ומהציבור, בתחושות שליוו את ההשתתפות בדף כמו גם בתחושותיהם כלפי המדיום המקוון בכלל וכלפי הדף באופן ספציפי.

תגובות הגולשים

שדה המחקר

בזמן איסוף הנתונים למחקר פורסמו בדף 28 סרטונים אשר עוררו בין עשרות למאות תגובות כל אחד, ובסך הכול היו 3,895 תגובות. מתוכן סוננו תגובות לא רלוונטיות מכל הסוגים (למשל תגובות שכתבו מגיבים יהודים, ספאם, תגובות שהן תיוג או אימוג'ים בלבד), ונותרו 1,569 תגובות טקסטואליות שכתבו אזרחים ערבים והן קורפוס המחקר. מאחר שאינני דוברת ערבית, כל התגובות שנכתבו בערבית תורגמו בידי שלוש עוזרות מחקר ערביות-ישראליות, סטודנטיות לתואר ראשון ושני אשר דוברות ערבית ועברית ברמת שפת אם. כדי להבטיח את מהימנות התרגומים, תרגמו תחילה כל עוזרות המחקר עשרים תגובות זהות. השוויתי בין שלושת התרגומים ומצאתי כי למעט תגובה אחת שהכילה ביטויי סלנג, ושתי תגובות שהמבנה התחבירי שלהן היה לא ברור ולכן היה קושי לתרגמן, יתר 17 התרגומים היו דומים מאוד הן בסגנון הלשוני הן במבנה התחבירי. בשלוש התגובות שבהן התגלו פערים בתרגום דנתי עם עוזרות המחקר ולאחר מכן נערך סבב תרגום נוסף לעשרים תגובות. בסבב זה לא נמצאו פערים משמעותיים בין התרגומים ועוזרות המחקר המשיכו לתרגם את 1,529 התגובות הנותרות.

ניתוח תמטי

השיטה שנבחרה לניתוח התגובות היא ניתוח תמטי המוגדר בידי ויקטוריה בראון ווירג'יניה קלרק כ"שיטה לזיהוי, ניתוח ודיווח על דפוסים (תמות) בנתונים" (Braun & Clarke, 2006, p. 79). המחקר החיל את ששת השלבים לביצוע ניתוח תמטי שהן פיתחו (שם): התוודעות לנתונים, פיתוח קודים ראשוניים, חיפוש תמות, סקירת התמות, הגדרה ושיום התמות, ודיווח. החוקרת קראה בקפדנות את כל התגובות פעמים מספר ורשמה את קטגוריות המשמעות המרכזיות שהיא זיהתה בכל אחת מהן. יחידות הניתוח היו משפטים או ביטויים שחשפו מהן תפיסות המגיבים את מטרותיו ותכניו של דף הפייסבוק "תרשום! אני ערבי". תשומת לב מיוחדת ניתנה לביטויים פוגעניים או עוקצניים, כמו גם למחמאות ולביטויי תמיכה. לאחר קריאה אינטנסיבית של התגובות וקידודן, הן אורגנו באופן תמטי בידי החוקרת ועוזרות המחקר. החוקרת ניתחה את הנתונים והתייעצה עם עוזרות המחקר במסגרת חילוף התמות עד שהתהליך הגיע לרוויה.

שיקולים אתיים

ראיונות: המחקר קיבל אישור מוועדת האתיקה במוסד שבו החוקרת מועסקת וכל המשתתפים סיפקו הסכמה מדעת טרם ביצוע הראיונות. למרואיינים נאמר שהם יכולים להפסיק את הראיון בכל שלב ושהנתונים ידווחו באנונימיות.

תגובות הגולשים: איסוף התגובות נערך בהתאם לכללים הנהוגים במחקרים המתבססים על נתונים המופיעים ברשת, תוך שימוש במידע ציבורי בלבד והקפדה על טשטוש

זהות המגיבים (Bogen et al., 2018). דף הפייסבוק ”תרשום! אני ערבי”, הוא דף ציבורי שכל אדם יכול לצפות בתכניו באופן חופשי, בלא צורך בהרשאה או כרישום. עם זאת, מאחר שהמגיבים בדף עשויים לא להיות מודעים באופן מלא לכך שתגובותיהם ישמשו לצרכים מחקרניים (Pagoto & Nebeker, 2019), לא נאספו פרטיהם האישיים, אלא רק הטקסטים של התגובות שכתבו.

ממצאים

באופן כללי הממצאים מצביעים על פערים משמעותיים בתפיסת דף הפייסבוק ”תרשום! אני ערבי” בקרב הציבור הערבי. בעוד משתתפי הדף ראו בו פלטפורמה חתרנית, המאתגרת את השיח ההגמוני ועוקפת את ”שומרי הסף” המסורתיים, התנגדו מגיבים רבים לפנייה של הדף לציבור היהודי וטענו כי היא מתרפסת וקורבנית.

”לא אכפת לי למי אני מדבר, העיקר שאני מדבר”: תפיסותיהם של משתתפי הדף

תמה 1: המרחב המקוון כערוץ עוקף לאמצעי התקשורת המרכזיים בקרב משתתפי הדף שררה תמימות דעים על נחיצותו של ציבור נגד ערביי-ישראלי. הסיבה העיקרית שציינו רוב המרואיינים להשתתפותם בפעילות הדף הייתה שקולם מודר מהתקשורת המרכזית המייצגת את הציבור היהודי, ופעילות ברשתות החברתיות היא ערוץ עוקף שמנכיח אותם במרחב הציבורי והתקשורתי. בעיני המרואיינים הדף ”תרשום! אני ערבי” משמש כבמה להנכחת הקול הערביי-ישראלי במרחב יהודי הגמוני, ובכך טמונה תועלתו העיקרית ואף חתרנותו.

מדבריה של מ’ עולה כי הסרטונים נועדו להשפיע על סדר היום של התקשורת הישראלית: ”מבחינתי ככל שהסרטונים יהיו יותר ויראליים זה מאוד חשוב וישפיע על התקשורת שתתחיל לראות שגם הערבים קיימים. זה תורם למאבק שלנו להיות נוכחים בתוך השיח, ליכולת שלנו להביא את נקודת המבט שלנו [...] איפה אנחנו [...]? אנחנו שקופים. אין שום פאנליסט ערבי, אין שום מנחה. רק אם יקרה משהו קטסטרופלי יביאו ערבי, וגם זה כדי לצלוף בו”.

בדומה לכך טען ר’: ”התקשורת הישראלית מדברת על ערבים יותר מאשר מדברת עם ערבים. דרך הסרטונים אנחנו מרימים ראש נגד הגזענות [...] אם נשתוק, נמשיך לתת לגזענות יד, אז אנחנו מדברים. דברים שפעם אמרנו רק לעצמנו עכשיו יוצאים החוצה והיהודים צריכים לשמוע ולהתמודד”.

ס’ הוסיף כי היכולות הטכניות של הרשת מסירות את החסמים הפיזיים שלעתים מאפיינים את המרחב הציבורי. לדבריו, ”לא משנה לי למי אני מדבר, העיקר שאני מדבר. יהודים לא רגילים להכיר ערבים, והרשתות החברתיות עושות את זה מאוד קל”.

תמה 2: חשיבות הפנייה לקהל יהודי

רוב המרואיינים השתתפו בדף במטרה להנכיח את הקול הערבי במרחב הציבורי ההגמוני, וטענו כי עליהם לפנות ישירות לציבור היהודי. כדי "לגשת" לקהל היהודי הם השתמשו בשתי אסטרטגיות עיקריות: שימוש בעברית ושיתוף חוויות אישיות. לדברי נ', "אני משמיעה את הקול האישי שלי כי אני חלק מהחברה הזאת ואני רוצה לדבר. כשאני מתארת את החוויות שלי בתור נ', זה מנטרל את העניין הפוליטי ומסתכלים עליי כאינדיווידואל, לא 'מוסלמים עושים הפגנה'. וככה ההשפעה של הסרטון יותר טובה". בדומה לכך טענה ג': "לא רציתי לדבר במונחים פוליטיים, פשוט דיברתי על החוויה האישית. אני חושבת שככה אפשר להעביר מסר בלי שיפוט ובלו דעות קדומות, פשוט להקשיב".

כלומר בניגוד לטענה הפמיניסטית כי "האישי הוא הפוליטי", אשר מדגישה את הקשר בין ניסיון אישי למבנים פוליטיים רחבים יותר (Hanisch, 1970), תפיסתם של משתתפי הדף את היחס אישי-פוליטי מעט שונה. הם מתייחסים לחוויותיהם האישיות כחוויות קולקטיביות, ובמקביל מתייחסים ל"אישי" גם כגורם מקרב שמגדיל את טווח הקבלה בקרב הקבוצה ההגמונית, ולא רק כסמן לאי שוויון חברתי.

בהתאמה לכך סברו המרואיינים כי החלטה של מנהלי הדף להסריט את הסרטונים בעברית הייתה נכונה. מ' טענה שמדובר באילוץ שעל הציבור הערבי להשלים אתו: "אין כאן עניין של הדרה, כי בינינו אנחנו כל הזמן מדברים בשפה הערבית, אבל את רוצה שהרוב יבין אותך. ורוב היהודים לא מבינים ערבית. זו מציאות שצריכה להשתנות אבל כשאת מדברת בערבית יכולת ההשפעה שלך על הציבור היהודי מוגבלת".

מרואיינים אחרים טענו שכלל לא הייתה להם דילמה אם לדבר בעברית או לא. ו' תהה: "איך את יכולה להבין את כל הכעס שלי אם אני לא מדבר בעברית?". בדומה לכך טענה ג': "אם אני רוצה שהצד השני יבין את החוויה שלי אני צריכה לדבר בשפה שלו. אני לא יכולה להגיד שהם לא מבינים אותי ואת התחושות שלי ואני אדבר בערבית". מרואיין אחד, ר', אף טען שהשימוש בעברית הוא אקט של כוח: "יש פה אמירה ממש חשובה, שאנחנו גאים בשפה שלנו ובמי שאנחנו אבל בוחרים להתמודד עם הגזענות שלהם בשפה שלהם".

תמה 3: ההשתתפות בדף כמשקפת ומתקפת חוויות אישיות

כשליש מהמרואיינים טענו שתוצר נלווה של הפנייה לציבור היהודי הוא הרחבת ההתעסקות הפנים-ערבית בסוגיות של זהות, שמתבטאת בהנכחה ובשיקוף עצמי של חוויות קולקטיביות. מ' טענה ש"כל הזמן נרמה היה שאנחנו מדברים רק עם עצמנו. פתאום יש לנו הזדמנות להגיד בעברית מי אנחנו ומה אנחנו. זה תורם למאבק שלנו להיות נוכחים בשיח, אבל גם גורם לנו לשאול שאלות את עצמנו".

י' טען שההכרח להתנסח בסרטון תרם לו להבין את תחושותיו: "לפעמים אפשר ללמוד על סיפור הרבה מזה שמספרים. אני אישית הופתעתי מאיך שאני הצגתי את

הדברים בסרטון. כל הזמן היה בראש שלי שקרה לי ככה וככה. זה היה רק שלוש מילים. וכשהתחלתי לדבר, פתאום זה לקח דקה וחצי, ואז אמרתי לעצמי זה משהו, אוי. בכלל לא ידעתי!”.

תועלת נוספת שציינו המרואיינים היא מתן לגיטימציה לתחושותיהם והשראה לאחרים. לדברי ר', "כשהעליתי את הסרטון אנשים מהציבור שלנו יכלו למצוא את עצמם בתוכו ולראות שלא צריך לשתוק. לקבוצת מיעוט זו הבנה מאוד חשובה". בדומה לכך טען י': "יש הרבה אנשים שאין להם את הכוח או את המילים לבטא את עצמם ואת הדברים שהם עברו. כשאנשים מתחילים לשתף, זה מעודד אנשים אחרים לעשות אותו דבר". הוא הוסיף שלהעלאת הסרטונים לרשת יש גם חשיבות בהבניית הזיכרון הקולקטיבי הערבי ובהנצחת הנרטיב הערבי: "אם משהו נמצא בראש שלנו, הוא לא מתקיים. לפעמים סיפורים נשכחים ולא נכללים בתוך ההיסטוריה בגלל שהם לא תועדו. במובן הזה לסרטונים יש כוח תיעודי חזק, הם ממש מכריחים אותנו לזכור מה אנחנו מרגישים".

”הצעד הראשון בהגנה על עצמך, אתה מפסיק לשכנע את עצמך ואחרים שאתה קורבן”: תגובות המגיבים הערבים בדף

חרף החשיבות הרבה שייחסו המשתתפים לדף, תגובות הגולשים בדף משקפות תמונה מורכבת יותר. בעוד רוב המגיבים צידדו בדף ובמשתתפיו ועודדו אותם (בעיקר באמצעות איחולים כמו "שאללה יברך אותך" וברכות כמו "כל הכבוד", ובערך בעשרה אחוזים מהמקרים גם בחיזוק מהות הטענות ובשיתוף מקרים אישיים דומים לאלה שהוזכרו בסרטונים), מגיבים אחרים – כ־25 אחוז מסך התגובות – מתחו עליו ביקורת בחרות ובבוטות, וטענו שהדף גורם יותר נזק מתועלת. הדיונים הסוערים בין המגיבים חושפים את המשא ומתן הפנים־ערבי על הבניית הזהות הערבית הקולקטיבית.

תמה 1: הפנייה לציבור היהודי כהתרפסות

גולשים רבים הביעו תרעומת על כך שהדף מכוון לקהל יהודי והגדירו פנייה זו כהתרפסות או התקרבנות. "אני ערבי ולא צריך לרשום, למה בכלל לרשום?", תהה אחד המגיבים בהתייחסו לשם הדף, "תרשום! אני ערבי", והוסיף: "אנחנו לא צריכים למתוח את השרירים שלנו לצד השני. אנחנו כאן למען השם! אין צורך להתחנן שיקבלו אותנו!". בגישה דומה לכך כתבה גם אחת המגיבות: "לרעתי הדף מעיד על חולשה שאני צריך/ה להוכיח לצד השני שאני בסדר? למה? מי הם בכלל!! [...] גם אני הערבייה רוצה שהם [היהודים] יסבירו ויוכיחו לי שהם בסדר ויודעים להתנהג בצורה ראויה ולא עושים פדיחות כפי שכל העולם מתאר אותם. אז למה הם לא נותנים הסברים? אני אענה לכם מדוע: מפני שהם הצד החזק והשולט. הצעד הראשון בהגנה על עצמך, אתה מפסיק לשכנע את עצמך ואחרים שאתה קורבן".

מגיב נוסף אף היה חריף יותר: "זו ארצנו, זו התרבות שלנו [...]. אנחנו לא צריכים להוכיח שום דבר [...]. ערבי שמתנהג באופן מלאכותי כדי להסתיר את הערביות שלו

הוא חסר אישיות. מי שמקבל אותנו, ברוך הבא, ומי שלא מקבל אותנו, שישתה מהמים של עזוזוזוזוזוזה".

ציטוטים אלה מדגימים את הביקורת החריפה שנשמעה מצד לא מעט מגיבים על האוריינטציה החיצונית של הדף. ביקורת זו לא נמתחה על תכנים מסוימים שהועלו לדף אלא על עצם הפנייה שלו אל הציבור היהודי, שנתפסה כאקט של חולשה.

תמה 2: השפה העברית – כלי לשינוי או לשימור המצב הקיים?
מאפיין נוסף של הדף אשר עורר ביקורות עזות מצד מגיבים נגע להחלטה לצלם את הסרטונים בעברית. החלטה זו עוררה תרעומת רבה בקרב מגיבי הדף והם התבטאו נגדה בחריפות. הנימוק העיקרי של המגיבים היה ששימוש בעברית, כמו גם הגייה נטולת מבטא ערבי, מתנכרים לערביות ומשמרים את העליונות היהודית. "אני לא מבין למה צריך לפנות לפאשיסטים בשפה שלהם", כתב מגיב אחד ושאל: "איפה הזהות והשייכות שלנו? איפה השפה היפה שלנו? אנשים שמדברים כך מתכחשים למוצאם". בדומה לכך נטען בתגובה אחרת: "כל מה שקורה במדינה זה בשליטה שלהם. לפחות לא ניתן להם לשלוט על אורח החיים שלנו ועל איך שאנחנו מציגים את עצמנו. יש לנו שפה יפהפייה, תשתמשו בה!". אחת הדוברות בסרטונים קיבלה מחמאות על כך שדיברה במבטא ערבי, כגון: "היא הערבייה הראשונה שמדברת ומבטאת את האמת כמו שהיא, ולא בוגדת כמו אשכנזים", ו"סוף סוף ערבייה שזוכרת שהיא ערבייה".

סוג זה של תגובות עורר על פי רוב תגובות נגד מצד מגיבים אחרים שנחלצו להגנת הדוברים בסרטונים. כך, למשל, אחת המגיבות טענה נגד מגיב שמחה על המבטא העברי של הדוברים, שהוא מייחס לו חשיבות יתר: "אם יש לה מבטא טוב בעברית זה אומר שהיא מדברת עברית בתדירות גבוהה, לא פחות לא יותר. עוד לא הבנתי איך זה סותר את היותה ערבייה! מבטא זה משהו אישי שנרכש עם הזמן. העיקר שהתעלמת מהמסר והתמקדת בשוליים. 'החכם מצביע על הירח והטיפש מסתכל על האצבע'". מגיב אחר כתב באותו שרשור: "אני חושב שמה שהיא אמרה יותר חשוב מאיך שהיא אמרה את זה". בשרשור אחר נשאלה המגיבה שביקרה את הדוברת בסרטון: "אם היה לה מבטא באנגלית היית כותבת לה תגובה מסוג זה? אנחנו יכולים להיות אובייקטיביים ולהפריד בין כל סיפור הכיבוש לבין העברית ולהתייחס אליה כשפה בלבד".

דיונים דומים בין מגיבים התעוררו גם בסוגייה נוספת של זהות: המבטא של הדוברים. אחת מהמשתתפות בדף טענה בסרטון שהציגה כי במסגרת הסטריאוטיפים והדעות הקדומות שהיא נחשפת אליהם בציבור היהודי, אומרים לה שהיא "לא נראית ערבייה", ושזו אינה מחמאה, "כי איך ערבים אמורים להיראות?". כמה מגיבים תקפו אותה על אמירה זו בטענה שהיא עצמה מדברת עברית "כמו יהודים". אחד המגיבים טען ש"זה פרדוקס. את עושה את מה שאת יוצאת נגדו. את לא אוהבת שאומרים לך שאת לא נראית ערבייה אבל את נשמעת ומתבטאת כמו מישהי שמנסה לעשות הכול על מנת

לא להיתפס כערבייה. מה את מצפה? איבדת את הזהות שלך ואת עצמך כערבייה! אין לנו צורך בפרדוקסים, פשוט תהיי עצמך ותראי שמשם מגיע כל הכוח”. מגיב אחר טען בחריפות: ”את ממש לא נראית יהודייה, השיער לא בלונדיני והעיניים לא כחולות. אבל כנראה שאת אוהבת את הסיפור הזה. את חסרת בושה והמבטא שלך הוא ההוכחה לכך”. גם תגובות אלה עוררו שרשורים ערים. אחת המגיבות הסבירה: ”זה שאני נשאלת כל יום אם אני ערבייה או לא, נותן לי תחושה טובה של התנגדות וניפוץ דעות קדומות ושכירת סטריאוטיפים וסטיגמות על הנראות והמבטא שלי וזה גורם לזה שמולי להתעורר ולחשב דברים מחדש ולערער הדרך שבה הוא יראה או יחשוב על ערכים בעתיד”. מגיב אחר הוסיף: ”אדם בוחר באחת משתי דרכים למען התמודדות עם השונות או הזרות שלו, או שהוא נטמע, או שהוא שומר על שונות כדרך לתבוע הכרה. כל אחד בוחר בדרך הנוחה לו ושתי הדרכים לגיטימיות”. הדיונים הסוערים בסוגיות השפה והמבטא שתוארו לעיל ממחישים את הדיון הפעיל בציבור הערבי על הזהות הערבית ועל מעמדה בציבוריות הישראלית. בעוד משתתפי הדף וחלק מהמגיבים מאמצים את השפה העברית כערוץ תקשורת אל הציבור ההגמוני שאת תפיסתו הם מבקשים לשנות, טוענים מגיבים אחרים שהשפה היא כלי שליטה המשמר את יחסי הכוח ההגמוניים, ועל כן יש להתנגד לה ולא לנרמל אותה.

דיון ומסקנות

אף שמחקרים רבים מראים כיצד משמשות פלטפורמות דיגיטליות להתגבשותם של ציבורי נגד ולאתגור השיח ההגמוני, ספרות מעטה התמקדה בחוויית ההבניה של ציבור הנגד הדיגיטלי כפי שהיא נתפסת על ידי חברי הקבוצה (Toepfl & Piwoni, 2018). במחקר זה ביקשתי לתרום לתיאורטיזציה של הנושא באמצעות מקרה המבחן של דף הפייסבוק ”תרשום! אני ערבי”, שהוא כמה של ציבור נגד ערבי בישראל. הממצאים חושפים הבנה מורכבת של הדף בידי הציבור הערבי, אשר מערכת מחלוקות פנימיות הנסוכות סביב מטרות הדף והאסטרטגיות להשגתן.

בעבודתה המכוונת טוענת פרייזר כי ציבורי נגד ממלאים תפקיד כפול: האחד – התגבשות קבוצתית, והשני – פעילות המכוונת לציבור הרחב (Fraser, 1992, p. 124). היא מודעת לדיאלקטיקה שבין שני תפקידים אלה: פנייה למעגלים חיצוניים עשויה להחליש את ה”סוכנות” או את הכוח האוטונומי של ציבור הנגד. עם זאת היא טוענת כי ”בדיוק בדיאלקטיקה שבין שתי הפונקציות האלה קיים פוטנציאל משחרר. דיאלקטיקה זו מאפשרת לציבורי נגד לקזז באופן חלקי, הגם שלא לבטל באופן מלא, את זכות ההשתתפות הפריווילגית [...] שממנה נהנים חברי הקבוצות ההגמוניות” (שם, עמ' 68). ממצאיו של מחקר זה מציעים שבזמן שפרייזר מזהה פוטנציאל חיובי בדיאלקטיקה שבין הפנים לחוץ המאפיינת ציבורי נגד, זו איננה הפרשנות האפשרית היחידה. הממצאים

חושפים פער תפיסתי משמעותי בין משתתפי הדף וחלק ממגיביו ובין מגיבים אחרים אשר התנגדו בחריפות לאוריינטציה החיצונית של הדף. שתי הקבוצות – גם משתתפי הדף וגם המגיבים להם – הביעו תסכול מההדרה הממושכת של הציבור הערבי ממוקדי הכוח בחברה הישראלית, והכירו בצורך לייצר מרחב שינכיח את הקול הערבי ויאתגר את השיח ההגמוני. עם זאת הן נבדלו בשאלת האוריינטציה של מרחב חלופי זה. משתתפי הדף וחלק מהמגיבים ביטאו גישה פובליציסטית התומכת בהנכחת הקול הערבי במרחב הציבורי הכללי. גישה זו מניחה שפנייה לציבור ההגמוני חיונית כדי לתבוע הכרה בזכויות המיעוט. מכאן ששימוש בשפה ההגמונית, ואפילו שיתוף של חוויות אישיות שמשמש על פי רוב במאבקים חברתיים כסמן של אי-שוויון ואפליה (Mendes, Ringrose & Keller, 2018), נתפסו על ידי משתתפי הדף ותומכיהם באופן הפוך: כערוץ מגשר שמרכך את טווח הקבלה ההגמוני ומכשיר את תביעות המיעוט.

בניגוד להם חלק אחר מהמגיבים ביטא גישה בדלנית הטוענת שחיפוש הכרה מאותם מוסדות ומנגנונים המשמשים להדרת הקבוצה פוגעים במאמציה. בדומה לתפיסתו של וורנר כי כוחם של ציבורי נגד טמון ב"כוחם הטרנספורמטיבי, יותר מאשר באוריינטציה משכפלת בלבד" (Warner, 2002, p. 88), טענו חלק מהמגיבים כי שימוש במבנים ובחוקים ההגמוניים מנרמל את האפליה ולכן מחליש את כוחו הטרנספורמטיבי של ציבור הנגד. גישה בדלנית זו תופסת את קיומו של ציבור הנגד כאוטונומי ומנותק מהשיח ההגמוני על מנגנוניו, מוסדותיו ומבניו.

הפער המשמעותי בין שתי תפיסות אלה, שהובעו במקביל בתגובות הגולשים הערבים בדף ועוררו דיונים סוערים, מוביל לשתי מסקנות הקשורות זו בזו. הראשונה, ציבורי נגד אינם מבנים הומוגניים שזוכים ללגיטימציה אוטומטית מחברי הקבוצה. ביצירתם של ציבורי נגד מתקיים משא ומתן על ערכי הקבוצה, מטרותיה ופעולותיה, אשר יכול לערב גם מחלוקות. מסקנה זו מחזקת את קריאתם של קוואדה ופול ללכוד "את התהליכים הדינמיים שבאמצעותם תנועות של ציבוריות מופיעות ומופצות ברחבי הגלובוס, או [...] של ציבוריות בתנועה" (Kavada & Poell, 2021, p. 194). השנייה, סלע המחלוקת העיקרי בקרב חברי הקבוצה בנוגע לציבור הנגד נוגע לאוריינטציה שלו (Toepfl & Piwoni, 2018). מהדיונים הסוערים בתגובות הגולשים ניכר ששאלת האוריינטציה של ציבור הנגד חיונית להבניית הלגיטימציה שלו בקרב חברי הקבוצה ונתונה למשא ומתן פנימי הנושא עמו משמעויות זהותיות.

האם מחלוקות דומות מתעוררות גם בקרב ציבורי נגד עם אוריינטציה פנימית? האם הן מתרחשות גם במאבקים זהותיים מסוגים אחרים (למשל דתיים)? האם הן מתעצמות במרחב הדיגיטלי בשל תכונותיו הטכניות בהשוואה לציבורי-נגד שפועלים במרחב הפיזי בלבד? שאלות אלה דורשות ביסוס והרחבה במחקרים עתידיים שבהם כדאי יהיה

לנתח מקרי מבחן נוספים, אשר יוכלו לספק אמות מידה השוואתיות לממצאי המחקר הנוכחי ולסייע בתיקופם החיצוני.

הערות

- 1 <https://www.facebook.com/TirshomAniAravi>
- 2 הן בציבור היהודי הן בציבור הערבי ישנן טרמינולוגיות שונות לציבור הערבים אזרחי ישראל (”ערביי ישראל”, ”ערביי 48”, ”הפלסטינים אזרחי ישראל”, אם למנות רק את מקצתן). כל אחת מהן משקפת נקודת מבט שונה ומדגישה היבטים זהותיים אחרים. במחקר זה השתמשתי בביטוי ”אזרחים ערבים” מפני שזהו המונח שבו נעשה שימוש בדף ”תרשום! אני ערבי” (<https://www.tirshomaniaravi.info/>).
- 3 <https://www.sikkuy-aufoq.org.il/%D7%90%D7%95%D7%93%D7%95%D7%AA/>
- 4 <https://www.facebook.com/TirshomAniAravi>
- 5 <https://www.facebook.com/TirshomAniAravi>

מקורות

- ג'מאל, א' (2005). ”על דפוסי כינון האי-שוויון האומי בישראל”, בתוך: א' בראלי, ד' גוטווין וט' פריילינג (עורכים), *חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי*, ירושלים: יד יצחק בן-צבי, עמ' 145-182.
- ג'מאל, א' ור' קוקבין (2020). *הפעילות התקשורתית של מיעוטים לאומיים בעידן האלגוריתמי: מקרה הערבים-פלסטינים בישראל*, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מכון וולטר ליבך לדרו קיום יהודי-ערבי. הרמן, תמר (תשע”ט). ”מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018”, ירושלים: המכון לדמוקרטיה ישראלית. אוהוזר מן האתר <https://www.idi.org.il/media/11555/democracy-index.pdf>
- לביא, א' (2016). החברה הערבית-פלסטינית במדינת ישראל: עת לשינוי אסטרטגי בתהליכי השילוב והשוויון, רמת אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי. אוהוזר לאחרונה מן האתר <https://www.inss.org.il/he/publication/integrating-the-arab-palestinian-minority-in-israeli-society-time-for-a-strategic-change/>
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2020). *הודעה לתקשורת: לקט נתונים מתוך הסקר החברתי בנושא שימוש באינטרנט*, אוהוזר בדצמבר 2023 מן האתר: www.cbs.gov.il/he/mediarelease/DocLib/2021/223/19_21_223b.pdf
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2022). *אוכלוסיית ישראל בפתחה של שנת 2022*, אוהוזר מן האתר: <https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/pages/2021/%D7%90%D7%95%D7%9B%D7%9C%D7%95%D7%A1%D7%99%D7%99%D7%AA-%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-%D7%91%D7%A4%D7%AA%D7%97%D7%94-%D7%A9%D7%9C-%D7%A9%D7%A0%D7%AA-2022.aspx>
- מכון מאירס, ג'ונס, ברוקדייל (2018). ”האוכלוסייה הערבית בישראל: עובדות ומספרים 2018”, אוהוזר בדצמבר 2023 מן האתר: https://brookdale.jdc.org.il/wp-content/uploads/2018/03/MJB_Facts_and_Figures_on_the_Arab_Population_in_Israel_2018-Hebrew.pdf
- רודניצקי, א' (2015). *המיעוט הערבי בישראל והשיח על ”מדינה יהודית”*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- סטגמן, א', א' וינר וע' רינג (2023). ”שימוש ברשתות חברתיות ונתונים מקוונים בישראל: כלי נתונים מתעדכן”, איגוד האינטרנט הישראלי, אוהוזר בדצמבר 2023 מן האתר https://www.isoc.org.il/sts-data/online_services_index
- סקרי, א' (2003). *מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני – תיאוריה ויישום*, תל אביב: רמות, אוניברסיטת תל אביב.

- Abu-Kishk, H. (2018). "Operation Cast Lead Viewed through Blogs and the Print Press by the Arab Society in Israel", in: D. Caspi & D. Rubinstein (eds.), *Reporting the Middle East: Challenges and Chances*, Singapore: World Scientific, pp. 99-118.
- Agbaria, A.K. & M. Mustafa (2012). "Two States for Three Peoples: The 'Palestinian-Israeli' in the Future Vision Documents of the Palestinians in Israel", *Ethnic and Racial Studies*, 35(4), pp. 718-736.
- Asen, R. (2000). "Seeking the 'counter' in Counterpublics", *Communication Theory*, 10(4), pp. 424-446.
- Bimber, B. & H. Gil de Zúñiga (2020). "The Unedited Public Sphere", *New Media & Society*, 22(4), pp. 700-715.
- Bogen, K.W., C. Millman, F. Huntington & L.M. Orchowski (2018). "A Qualitative Analysis of Disclosing Sexual Victimization by# NotOkay during the 2016 Presidential Election", *Violence and Gender*, 5(3), pp. 174-181.
- Braun, V. & V. Clarke (2006). "Using Thematic Analysis in Psychology", *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), pp. 77-101.
- Calhoun, C. (ed.) (1992). *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Eckert, S. & K. Chadha (2013). Muslim Bloggers in Germany: An Emerging Counterpublic, *Media, Culture & Society*, 35(8), pp. 926-942.
- Fraser, N. (1992). "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", in: C. Calhoun (ed.), *Habermas and the Public Sphere*, Cambridge, MA: MIT Press, pp. 109-142.
- Geiger, R. S. (2016). "Bot-based Collective Blocklists in Twitter: The Counterpublic Moderation of Harassment in a Networked Public Space", *Information, Communication & Society*, 19(6), pp. 787-803.
- Gleiss, M.S. (2015). "Speaking up for the Suffering (br) Other: Weibo Activism, Discursive Struggles, and Minimal Politics in China", *Media, Culture & Society*, 37(4), pp. 513-529.
- Habermas, J. ([1962] 1991). *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Hanisch, C. (1970). "The Personal is Political", in: S. Firestone & A. Koedt (eds.), *Notes from the Second Year*, New York, NY: Editors, pp. 76-78.
- Jackson, S.J. & B.F. Foucault Welles (2015). "Hijacking# myNYPD: Social Media Dissent and Networked Counterpublics", *Journal of Communication*, 65(6), pp. 932-952.
- Jackson, S.J. & B.F. Foucault Welles, (2016). "#Ferguson is Everywhere: Initiators in Emerging counterpublic Networks Networks", *Information, Communication & Society*, 19(3), pp. 397-418.
- Kavada, A. & T. Poell (2021). "From Counterpublics to Contentious Publicness: Tracing the Temporal, Spatial, and Material Articulations of Popular Protest through Social Media", *Communication Theory*, 31(2), pp. 190-208.
- Kuo, R. (2018). "Racial Justice Activist Hashtags: Counterpublics and Discourse Circulation", *New Media & Society*, 20(2), pp. 495-514.
- Lokot, T. (2018). "# IAmNotAfraidToSayIt: Stories of Sexual Violence as Everyday Political Speech on Facebook", *Information, Communication & Society*, 21(6), pp. 802-817.
- Mendes, K., J. Ringrose & J. Keller (2018). "# MeToo and the Promise and Pitfalls of Challenging Rape Culture through Digital Feminist Activism", *European Journal of Women's Studies*, 25(2), pp. 236-246.

- Moernaut, R., J. Mast, M. Temmerman & M. Broersma (2022). “Hot Weather, Hot Topic: Polarization and Sceptical Framing in the Climate Debate on Twitter”, *Information, Communication & Society*, 25(8), pp. 1047-1066.
- Neuendorf, K.A. & P. Brough, (2019). *Research Methods for Applied Psychologists: Design, Analysis and Reporting*. New York: Routledge.
- Nuernbergk, C. (2015). “Nationalist and Anti-fascist Movements in Social Media”, in: Axel Bruns et al. (eds.), *The Routledge Companion to Social Media and Politics*, NY: Routledge, pp. 296-308.
- Pagoto, S. & C. Nebeker (2019). “How Scientists can Take the Lead in Establishing Ethical Practices for Social Media Research”, *Journal of the American Medical Informatics Association*, 26(4), pp. 311-313.
- Papacharissi, Z. (2002). “The Virtual Sphere: The Internet as a Public Sphere”, *New Media & Society*, 4(1), pp. 9-27.
- Poell, T. (2014). “Social Media and the Transformation of Activist Communication: Exploring the Social Media Ecology of the 2010 Toronto G20 Protests”, *Information, Communication & Society*, 17(6), pp. 716-731.
- Shomron, B. & A.M. Schejter (2021). “Broadcast Media and their Social Network Sites: The Case of Palestinian–Israeli Representations and Capabilities”, *Television & New Media*, 22(5), pp. 482-500.
- Sobieraj, S. (2018). “Bitch, Slut, Skank, Cunt: Patterned Resistance to Women’s Visibility in Digital Publics”, *Information, Communication & Society*, 21(11), pp. 1700-1714.
- Thorsen, E. & C. Sreedharan (2019). “# EndMaleGuardianship: Women’s Rights, Social Media and the Arab Public Sphere”, *New Media & Society*, 21(5), pp. 1121-1140.
- Toepfl, F. & E. Piwoni (2015). “Public Spheres in Interaction: Comment Sections of News Websites as Counterpublic Spaces”, *Journal of Communication*, 65(3), pp. 465-488.
- Toepfl, F. & E. Piwoni (2018). “Targeting Dominant Publics: How Counterpublic Commenters Align their Efforts with Mainstream News”, *New Media & Society*, 20(5), pp. 2011-2027.
- Warner, M. (2002). “Publics and Counterpublics”, *Quarterly Journal of Speech*, 88(4), pp. 413-425.
- Xu, W.W. (2020). “Mapping Connective Actions in the Global Alt-right and Antifa Counterpublics”, *International Journal of Communication*, 14, pp. 22-34.